

TRADICIÓ CLÀSSICA I HUMANÍSTICA A E.A. DE NEBRIJA, *DE MENSURIS*

J. Closa Farrés

Si el *Iuris Civilis Lexicon* de Nebrija, publicat per primera vegada l'any 1506, constitueix un dels seus escrits més interessants per a l'atenció dels estudiosos posteriors, cal recordar també una altra obra menor per la seva extensió, però de la mateixa forma i semblança, i d'una gran significació i interès perenne per al lector interessat pel món antic i la pluralitat de les cultures i tradicions paganes i cristianes.

Aquest escrit és concretament la *Relectio Sexta*, dedicada al tema *De numeris, ponderibus et mensuris*¹, àmbit potser prou ampli, i que Nebrija mateix decideix limitar només a divulgar el darrer apartat, el qual constituï el definitiu tractat titulat *De mensuris*², publicat l'any 1510.

De la seva lectura, hom pot deduir-ne que el text sembla que era ja possiblement redactat en la seva primera forma l'any 1507, és a dir, tres anys abans de la publicació oficial. L'obra, aleshores, fou escrita

¹ El títol complet és el següent: *Aelii Antonii Nebrissensis grammatici atque Regii Historiographi De mensuris Repetitio Sexta*. Per al text, vegeu *Elio Antonio de Nebrija, Repetitio Sexta. Sobre las Medidas*. Introd., trad. i notes de J. Costas Rodríguez, Ediciones Universidad de Salamanca, col «Tesoro Bibliográfico», 1981. Cf. també F. RICO, *Nebrija. Repeticiones*, Librería Puvill, Barcelona 1979.

² NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 2: *Omnia, inquit, sapientia in mensura & numero & pondere disposuisti. Sed posterioribus his duobus in aliud tempus omissis: de mensuris apud uos hodie sermonem habiturus sum.*

en el mateix caliu que va inspirar la redacció del *Iuris Civilis Lexicon*, amb el qual presenta més d'una analogia formal³. Aquest text del *De mensuris* recull el contingut de l'exposició de tot un any acadèmic, i es presentava al judici general dels membres de la Universitat, professors i alumnes, seguint les normes tradicionals de la Universitat de Salamanca de tombant del segle xv i dels inicis de la nova centúria⁴.

El seu contingut, prou curiós avui per al lector, apareix dedicat al tema *De numeris, ponderibus ac mensuris*, corresponent a la lectura i exposició del text de Plini l'Antic, *in expositione Pliniana aliquid cotidie incidit de numeris, ponderibus & mensuris*. L'interès del contingut era vàlid fins i tot per a l'estudiós de l'oratoría antiga, ja que l'orador, segons Quintilià, calia que tingués coneixement de matèries de contingut científic, com podien ésser les següents: *arithmeticam, & geometricam, caeterasque mathematicas disciplinas oratori necessarias*⁵.

Nebrija, preocupat per la fidelitat a la realitat científica, no dubta a afirmar les limitacions del seu coneixement personal; al mateix temps, però, assenyala que el desconeixement de certes realitats fidelment transmeses per la tradició secular podia esdevenir una greu pèrdua d'un llegat cultural per a la seva generació:

*Nam cum in autoribus priscis multa cotidie legamus: quae aut penitus aut magna ex parte nobis incognita sunt: quaedam tamen exilis ignorasse nullum vitae fuerit dispendium. Atque diuerso alia sunt: sine quibus multae res a maioribus nostris ad utilitatem publicam elaboratae ad nos pervenire non possunt: quorum ignoracione teneri non modo calamitosum, verum etiam turpe est*⁶.

La seva preocupació per la ciència és sempre des d'un punt de vista

³ Vegeu NEBRIJA, *Iuris Civilis Lexicon, Adversus quosdam insignes Accursii errores editum Antonio Nebrissensi viro undecumque doctissimo auctore... praefatio*, C. Hernán Núñez, ed., Madrid 1944, p. 22: *Itaque, post iuris civilis vocabularium dabimus id quod ad medicinam confert; deinde quod ad utriusque instrumenti multarum rerum earumque difficultillarum cognitionem maxime est conducibile ... La praefatio correspon a l'any 1506. Aquest és el seu explicít: Ex Salmantica, XVIII kalendas Octubres MDVI, ed. cit., p. 24.*

⁴ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 1: *Quod ab hic triennio pollicitus sum uobis Patres obseruandi atque studiosa litterarum iuuentus, me traditurum disputationem quandam de numeris ponderibus ac mensuris: eam ego uobis sum... redditurus ... lex illa nostrę academię quę iubet praeceptores, quemque in sua facultate repetitionem facere iis de rebus quas eo ipso anno profiterentur...*

⁵ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 1.

⁶ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 1, infra.

cristià, i així Nebrija fa amb freqüència citacions bíbliques⁷ o explica que l'univers resta ordenat segons una mesura, un nombre i una grauetat previstos des de la creació per Déu, creador d'una autèntica obra d'art: *rerum opifex ideoque mundi arbiter*⁸. Nebrija, conscient de l'amplitud d'un estudi de tot l'univers, es limita en el text de la *repetitio* a analitzar només el curiós món de les mesures.

Nebrija presenta una exposició segons la formulació aristotèlica i de manera inductiva, és a dir, dels àmbits més generals a les particularitats més significatives. D'aquesta forma, planteja en primer lloc la divisió de la mesura en tres formes, segons si la mesura és de longitud, latitud i longitud, o de longitud, latitud i fondària. L'exposició, segons explica ell mateix, resta justificada per l'interès de divulgar les denominacions antigues molt poc conegudes o gairebé desconegudes de tothom, i, fins i tot —fet més greu—, molt poc estudiades⁹.

L'humanista hispànic, bon coneixedor del pensament filosòfic antic i de la dialèctica¹⁰, afirma també que la mesura és relativa i que pot alterar-se en funció del punt de vista de l'ésser humà¹¹. Així planteja la curiosa situació del *stathmon* o mesura més gran de longitud, que al seu torn conté un espai de tres *schoeni* i mig, i que el *schoenus* conté

⁷ Nebrija posa en especial relleu les citacions bíbliques, *mensura in sacris litteris*, fent distinció entre l'Antic Testament i els Evangelis, així com entre l'antiga versió de *Septuaginta* i els comentaris de sant Jeroni. Vegeu NEBRIJA, *De mensuris, s.v. gomor, acetabulum (Exodus), artaba (Hieronymus in ..Esaie, Septuaginta), batus (Ezechiel, Reges), cab (Reges), cadus (Lucas), corus (Hieronymus in Esaia, Huius quoque mensurae Lucas meminit), cubitus (Hieronymo auctore), ephi (Iezecielis...Hieronymus), funis (huius mensurę meminerunt frequenter litterae sacre. Vi in psalmo. xv.), metreta (Ioannes...in euangelio), palgtes (Hieronymus), palmus (in sacris litteris, ut in primo regum uolumine), satum (Hieronymus in illud Mathei. XIII... Idem in illud Geneseos, cap. xviii), sicilicus (ut in leuitico & numerorum libro & Iezeciele legitur), o stathmos.*

⁸ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 2: *...rerum opifex ideoque mundi arbiter omnia disposuit... in mensura et numero et pondere...*

⁹ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 2: *...antiqua omnibus fere incerta, aut paucis admodum explorata sunt.*

¹⁰ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 2: *Incertiora adhuc illa palmus, spithama, cubitus, ulma, statur: cum pro hominum...breui aut mediocri statura uariantur. Itaque, quantumque detur quantitas, quod sit aliarum mensura, semper erit, quemadmodum dialectici dicunt, petitio principii.* Per a una visió general de la metodologia científica d'aquest humanista, vegeu A. COTARELO VALLEDOR, *Nebrija científico*, Madrid 1947. Per a una visió general, W.P.D. WIGHTMAN, *Science in a Renaissance Society*, Hutchinson University Library, London 1972.

¹¹ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., pp. 2-3. Nebrija conclou: *...igitur pedis mensura, ut identidem dictum est, in genere metiendorum fit prima, debeatque esse per se nota, si ignoretur quanta ea sit, necesse est & quae sequuntur ignorari.*

dues parasanges, la parasanga trenta estadis, l'estadi, *-stadion-*, cent vint-i-cinc passes, el pas cinc peus¹² ... I en aquest punt, Nebrija fa una pausa i es planteja la curiosa qüestió de la diferenciació de la mesura de cada peu humà, variable d'una persona a una altra. I aleshores afirma que, seguint el model humanístic italià, les mesures es fonamenten en la idea de la proporcionalitat, més enllà dels jocs de les subdivisions del concepte peu, mig peu, el *palaestes*, el dit, l'unça, o els casos més difícils encara del pam, l'espitama, el colze, la *ulna*, *status*, variables segons les proporcions de la figura humana corresponent¹³.

Nebrija, aleshores, fidel a la doctrina d'Aristòtil, estableix la idea del peu com a mesura primerenca¹⁴, fonamental i fàcilment mesurable als obeliscs i a les piràmides que ell mateix tingué ocasió de veure, o, si més no, de llegir-ne notícies fidedignes en els escrits dels grans estudiosos del seu temps¹⁵. Per contrast, Nebrija comenta també que només pogué contemplar dos d'aquests monuments a les terres hispàniques. De la mateixa forma evoca també les seves experiències pràctiques de prendre mides entre les restes monumentals de l'estadi de Mèrida on arriba a obtenir la mesura exacta del peu i del pas, *pes et passus*¹⁶.

¹² NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., pp. 2-3.

¹³ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 3: *Atqui quod alia metiri debet, principium est, & per se notum esse oportet. Quid igitur restat faciendum: ut habeamus certam aliquam mensuram: qua reliqua mensurabilia metiri possimus... quandoquidem in genere mensurabilium id est minimum... Certa uero pedis mensura posset forsitan in aliis partibus orbis deprehendi facilius...*

¹⁴ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 3: *...ex Aristotelis doctrina alia eiusdem generis mensurari debeant. Certa uero pedis mensura...* Per a una visió general, vegeu BERTRAND RUSSELL, *La sabiduria de Occidente*. Trad. esp. J. García Puente, Aguilar, Madrid 1969.

¹⁵ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 3, *infra*: *Certa...mensura...ex antiquorum monumentis...ex pyramidibus & obeliscis que hodie uisuntur, quorum altitudinem latitudinemque*. Nebrija i els seus contemporanis tingueren notícia només d'una part dels obeliscs de Roma, documentats avui, que superen la vintena. Per a una visió general, vegeu R. KRAUTHEIMER, *Rome. Profile of a City, 312-1308*, Princeton University Press, 1980, que documenta la pervivència d'altres piràmides, a més a més de la de *Caius Cestius*, d'una localitzada a prop del Mausoleu d'Adrià i conservada encara fins al segle xv. De fet, la piràmide de *C. Cestius* encara és clarament visible en el segell reial de Lluís de Baviera, any 1328, i l'obelisc de la Plaça de Sant Pere apareix a la pintura simbòlica de la ciutat de Roma per Cimabue a Assís. Pel que fa a les troballes arqueològiques dels diferents obeliscs de la ciutat de Roma, des de l'any 1373, obelisc del Panteó, seguit dels del Pincius, 1580, Sant Pere, 1586, Letrán, 1587, Sta. Maria Maggiore, 1587, Piazza del Popolo, mateix any, Piazza Navona, 1651, Sta. Maria Sopra Minerva, 1665, Quirinal, 1782, o, Montecitorio, 1792, vegeu HANS VON HÖLSEN, *Hallazgos en Roma*. Trad. per E. Garcia, Taurus, Madrid 1966.

¹⁶ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 4: *Est apud Emeritan Augustam, urbem Lusitaniae,*

Les passejades arqueològiques, les renova a la ciutat de Salamanca fent via al llarg de les restes de l'antic camí romà de Mèrida fins a aquesta ciutat, i, en concret, a la part externa de l'antic pont. Nebrija, prenent per punt de partida la idea que la milla romana contenia mil passos, és a dir cinc mil peus, amb l'ajut d'una corda mesura la distància entre dues pedres¹⁷, i després la suma de cent mesures de la mateixa corda completa l'espai entre dos mil·liaris. La subdivisió cinquante-na de la corda li permetia conèixer la mesura exacta del peu, donat que la milla tenia una longitud de cinc mil peus. Aleshores comprovà de nou la mesura de l'estadi de Mèrida, dividit en cent vint-i-cinc peus i al seu torn repartits en cinc peus, i n'obtingué la mateixa mesura. Aleshores, obtingut el mateix resultat, Nebrija, molt content del seu descobriment, decidí exposar en públic la mesura obtinguda, a l'entrada de la biblioteca de l'Estudi Universitari de Salamanca on desenvolupava la seva tasca docent¹⁸. La finalitat no era tant una recerca de glòria com l'exposició de la realitat seguint el consell de l'Apòstol de poder donar a conèixer amb seguretat la longitud, l'amplada, la fondària i l'altura¹⁹. A la tradició cristiana, Nebrija, com a bon humanista format a les universitats d'Itàlia, no dubta de recordar la tradició clàssica i imperial i de tenir exposat en públic, a la ciutat de Roma, al cim del Capitoli, la figura cúbica, símbol de la perfecció i del contingut exacte de l'àmfora consagrada al déu principal de la ciutat, Júpiter, per part dels antics *Quirites* a la muntanya Tarpeia²⁰.

---

quondam clarissimam inter cetera magnitudinis eius vestigia stadium in circo: ubi ludi circenses celebrabantur: quod sepe meis pedibus gressibus passibusque dimensus sum: unde facile collegi iustam indubitatumque pedis passusque mensuram. Per a una visió general, vegeu Augusta Emerita. *Actas del bimilenario de Mérida*. Madrid 1976.

¹⁷ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 4: *Est praeterea eiusdem Luistanię uia nobilissima: argentea vulgo dicitur... Ea perducta est ab Emerita Augusta per Castra Caecilia Salmanticam usque, ubi primum in extrema pontis parte incipit euanescere... Inueniendi autem pedis mensuram ex milliario...* Per a una visió concreta, llegiu J. M. ROLDAN HERVAS, *Iter a Emerita Asturicam. El Camino de la Plata*, Salamanca 1971.

¹⁸ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., pp. 4-5: *Quinquagesima deinde pars ex fune monstrauit mihi certam pedis mensuram: quandoquidem milliarium in quinque mille pedes porrigi diximus. Ex Emeritensi praeterea stadio in centum uiginti quinque passus diuiso: passibus quoque in pedes qui nos distributis prouenit mihi eadem pedis longitudo: quam notaui ad usus insequentes positurus deinde palam pro bibliotheca: quae nunc magnificentissime in gymnasio nostro Salmanticensi extruitur.*

¹⁹ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 5: *ut possit comprehendí quemadmodum ait Apostolus: que sit longitudo, latitudo, profunditas, & sublimitas.*

²⁰ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., p. 5. Pel que fa a la tradició de la representació de l'àmfora Capitolina, present encara a Priscianus, vegeu Ch. MOREL, «Amphora», dins

Nebrija, segur dels seus descobriments, no dubta a afirmar la il·lusió de normalitzar totes les altres mesures de longitud, amplada i fondària, estudiant-les per l'ordre de les lletres de l'abecedari: d'aquesta forma, el lector encuriós per una mesura concreta podia guanyar temps dirigint-se directament a la denominació concreta, sense haver de llegir tot el text, si aquesta no era, en el seu cas personal, la seva intenció.

Un total teòric de més de setanta termes o veus lexicogràfiques formen el curiós lèxic del *De mensuris*, encara que a la realitat el nombre de paraules comentades o esmentades dins de cadascun dels articles lexicogràfics sigui una mica més gran.

Les fonts literàries resten distribuïdes entre els escriptors grecs i llatins en un panorama ampli. S'hi inclouen fonts bíbliques i fonts cristianes. Nebrija cita, per part dels escriptors grecs, Aristòtil, comentat per Teodorus, Estrabó, Plutarc, Galenus i Pollux citant Philochorus, i el lexicògraf bizantí Suidas²¹. La llista de fonts llatines és molt més àmplia: Ciceró, Corneli Nepos, M.T. Varró, Virgili, Horaci, Columela, Juvenal, Marcial, Festus, Gel·li, Solinus, Suetoni, Plini, Celsus, Vitruvi, Servi, Victori, Frontinus, els Digests, o, fins i tot, Plaute. Les fonts cristianes, a més a més de la *Sacra Escripura*, recullen sant Jeroni i sant Agustí²². Les fonts humanístiques hi són representades per Laurentius Valla, model de Nebrija, i Hermolaus Barbarus, per contrast al gran lexicògraf²³ i jurista medieval italià Accursius²⁴.

Ch. DAREMBERG-E. SAGLIO, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, tome I, Hachette, Paris 1877, pp. 248-250.

²¹ A la llista de fonts gregues és curiosa l'absència d'Homer, encara que és recordat el seu gran lector, Estrabó. Per a una llista completa de les fonts gregues d'algun àmbit concret de les mesures, *De mensuris*, com per exemple la ceràmica i les seves representacions artístiques, sempre sorprenents, vegeu K. WERNICKE, «Amphora», a *R.E., Pauly's Real encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ed. G. WISSOWA, J.B. Metzler, Stuttgart 1894, cols. 1969-1976. Llegiu també F.HULTSCH, *ibid.*, col. 1976; i INGBOR SCHEBLER, «Vasen», *ibid.*, Suppl. xv A. Druckenmüller, München 1978, cols. 663-700.

²² Malgrat el seu nombre, hom pot trobar també alguna absència curiosa, per exemple la de M. Porci Cató, *de agr. x.2.*, font del tema de l'*amphora olearia*.

²³ Aquest aspecte ja és visible en el mateix títol de l'escriu: *Iuris Civilis Lexicon Adversus quosdam insignes Accursii errores* ... Per a una visió concreta, vegeu el meu treball precedent, «Aspectos del Vocabulario Latino en el Léxico de Derecho Civil de Nebrija», *IV. Symposium d'Estudis Clàssics de la Secció de Barcelona, Girona 1975* (en premsa).

²⁴ L'orientació artística de l'*expositio* d'Accursius no fou sempre ben interpretada per Nebrija. Cf. NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., pp. 12-13: s.v. *Digitus: Accursius satis inepte per aquae digium intelligit quantum fluit per digium statuae*. Cal, tanmateix, recordar que Francesco Accursio (1185-1263), antic professor de lleis a la Universitat de Bolonya, con-

El tractat es clou amb l'evocació de la figura mítica d'Arquímedes de Siracusa. La referència, seguint Vitruvi, és molt interessant per tal com l'antic savi grec era una de les fonts de la mesura del cosmos o de l'univers²⁵, encara que Nebrija es limitava en l'exposició del *De mensuris* només a la terra o al mar²⁶. L'amplitud d'interessos culturals apareix també en la seva atenció i preocupació per la mesura del temps²⁷. Aquesta tendència era ja present en el seu estudi jurídic i reapareixerà de nou en el seu curiós tractat titulat *Tabla de la diversidad de los días y horas y partes de hora en las ciudades, villas y lugares de España, y otros de Europa, que les responden por sus paralelos*²⁸.

Si bé la presència de Laurentius Valla o Hermolaus Barbarus és molt breu i contrasta amb la galeria d'humanistes del *Iuris Civilis Lexicon* (Angelus Politianus, Laurentius Abstemius, Ludovicus Bononginus, Philippus Beroaldus, Gaza, Merula, o Joannes Carmelitanus), la visió del món antic és purament humanística. En aquest cas cal recordar l'equiparació de les figures mítiques de Goliat i Aquil·les. De la mateixa forma, lluny de les evocacions dels poetes goliàrdics medievals, Nebrija observa el lèxic d'origen hebraic com a llengua sagrada, *lingua sacra*²⁹, contrastada amb les altres dues llengües sagrades, grega

---

tribuït amb la seva aportació, en especial la *Magna Glossa*, a una completa renovació de l'estudi del Dret Romà, fet que li comportà un ben merescut prestigi a tota Europa.

²⁵ Per al text de VITRUVI, llegiu el seu *De Architectura Liber IX, praef.* 9. Respecte a l'aportació d'Arquímedes, llegiu, per exemple ARTHUR JONAS, *Arquímedes y sus maravillosos descubrimientos*. Trad. esp. F. Ezcurra, Ed. Mediterráneo, Madrid 1976. Per a la seva aportació a la mesura del cosmos, vegeu E. J. DIJKSTERHUIS. *The Arenarius of Archimedes*, E. J. Brill, Leiden 1956.

²⁶ Cal recordar que la mesura de les àmfores era vital també per a calcular la mesura i la potència dels vaixells, i representava una clara aproximació al món nàutic i oceànic. Per a una visió general del llegat antic i medieval en el segle de Nebrija, vegeu J. REY PASTOR, *La ciencia y la técnica en el descubrimiento de América*, Espasa-Calpe, Madrid 1970⁴.

²⁷ Per a una visió general, vegeu E. FARRÉ I OLIVÉ, *Temps i rellotges*, Museu de la Ciència, Barcelona 1985.

²⁸ Cf. GARCÍA OLMEDO, *Nebrija (1441-1522). Debelador de la barbarie, Comentador eclesiástico, Pedagogo, Poeta*, Editora Nacional, col. «Humanistas y Pedagogos Españoles», Madrid 1942, pp. 243-245.

²⁹ Nebrija és també autor d'altres escrits dedicats a la llengua hebraica. Cf. ANTONI NEBRISSENSIS *In Quinquaginta Sacrae Scripturae locos non vulgariter enarratos Tertia Quinquagena*, Granada 1535. Cal recordar també la seva famosa *Epistola del Maestro de Lebrija al Cardenal (Cisneros) quando avisó que en la interpretacion de las Dicciones de la Biblia no mandase seguir a Remigio, sin que primero viesen su obra*, editat per Roque Chabas, *Revista de Archivos*, VIII, pp. 493-496.

i llatina, i no pas com a llengua que podia aportar un conjunt de termes o construccions sintàctiques al llatí medieval³⁰.

Nebrija comenta també la presència d'algun terme de l'anomenat llatí popular, familiar o vulgar³¹, tendència també present en el *Iuris Civilis Lexicon*, encara que resta allunyada del seu text la visió lúdica, present abans en el comentari jurídic de termes com ara *archimandrita... quem vulgus vocat (ludum) scacorum ...* De la mateixa forma no dóna notícia de cap veu medieval en matèria de mesures, per contrast amb veus com ara *guerra, omagium, feudum* o *tenuta*, esmentades en el *Iuris Civilis Lexicon*, possiblement fidel al seu principi de recerca de l'elegància de la llengua llatina: *nos latini sermonis puritatem inquirimus*.

La tradició humanística apareix en el seu mètode d'exposició, on cada terme és comentat des d'un punt de vista cultural. L'estudi lexicogràfic més rigorós no podia ésser separat del context cultural. La civilització que li donà vida fou, era i serà sempre el seu principal i bàsic fonament. La llengua sempre resta unida a la cultura³². Aquesta era una de les millors lliçons del gran mestre.

³⁰ Per a una visió general, llegiu D. NORBERG, *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittelalters*, Upsala 1943; K.P. HARRINGTON, *Mediaeval Latin*, The University of Chicago Press, 1972⁵; J. BASTARDAS PARERA, *Particularidades sintácticas del latín medieval*, CSIC, Barcelona-Madrid 1953.

³¹ NEBRIJA, *De mensuris*, ed. cit., s. v. *quini*.

³² A títol d'exemple, llegiu M. BASSOLS DE CLIMENT, *La lengua y la cultura*, Universitat de Barcelona. Fac. de Filosofia y Letras, Barcelona 1948. Cf. també, ID., «Nebrija en Cataluña», *Emèrita*, 1945, pp. 61-62. *Last, but not least*, A. FONTAN, *Humanismo Romano*, Planeta, Barcelona 1980.